

Vznik žánru české laické katolické liturgiky jako součást procesu katolické konfesionalizace

Michal Sklenář

THE EMERGENCE OF CZECH LAY CATHOLIC LITURGICAL MANUALS AS A GENRE WITHIN THE PROCESS OF CATHOLIC CONFESSIONALIZATION

This interdisciplinary paper discusses the situation in the Czech lands in the early modern period with regard to Catholic theology, liturgics and the development of these disciplines. Given the large number of religious texts that emerged in this period, it focuses on the beginnings of Czech liturgical education and formation aimed at the laity within the Roman Catholic Church in the 17th century, i.e. liturgical manuals written in Czech.

KEYWORDS:

confessional identity; 17th century; Roman Catholic Church; history of theology; Czech catholic theology; liturgics; history of Czech Catholic liturgical manuals

Bohoslužebné vzdělávání mělo uvnitř římskokatolické církve pozoruhodný, z historického hlediska vysvětlitelný charakter. Zatímco liturgická formace kleriků tvořila součást jejich průpravy kontinuálně již od nejstarších křesťanských dob, postupně se vyjasňovala a následně institucionalizovala v rámci výuky teologie a seminární přípravy, laici stáli dlouho poněkud stranou. Ze starověkých homilií sice můžeme vytušit úsilí o teologické uchopování probíraných témat nebo minimálně předpoklad určitých znalostí posluchačů, laičtí věřící se ovšem s procesy privatizace a latinizace slavení (především mešní) liturgie stali spíše jejími pasivnějšími účastníky. „Zbožně slyšet mši“ ovšem vůbec nemusí mít pejorativní nádech — sousloví v sobě shrnuje jeden z požadavků starozákonního dekalogu a církevní předpisy o důstojné účasti na bohoslužbě v určité dny. V tomto ohledu jsou důležitá známá ustanovení Tridentského koncilu, který s jistým časovým odstupem, ale jednoznačně reagoval na evropskou reformaci a zahájil procesy katolické reformy.

Stav konkurence dvou a více konfesí na území jednoho státu vedl nejen k obvykle tematizovaným napětím, nábožensky legitimizovaným válkám a transferům obyvatel, ale také k soubojům na literárním poli. Jedním z projevů konfesionalizace se totiž stala snaha o upevnění vlastní pozice a odmítnutí pozice konkurenční v tištěné podobě. Různé typy textů pak měly poučit, upevnit a povzbudit stávající věřící, případně racionalizovat konverzi. V následující studii zasadím do širšího kontextu a budu sledovat vznik a obsah nového literárního žánru: katolických liturgických příruček určených laikům. Z jakých důvodů tyto knihy vznikly a k čemu měly sloužit? Proč se objevily v souvislosti s konfesionalizací literatury v raném novověku? Pro zodpovězení těchto otázek se budeme pohybovat jak na poli historiografie, tak na poli teologie a jejích dějin. Nejprve stručně objasním sousloví „katolická konfesionalizace“, představím základní eklesiologické koncepce a z velkého množství náboženské literatury vyberu pro uvedení do sledovaného tématu katechismus a překlady Písma

svatého do českého jazyka. Ve druhé části poukážu na některá ustanovení Trident-
ského koncilu ve vztahu k vývoji liturgiky a poté nahlédneme do čtyř česky psaných
katolických liturgik. Před závěrečným shrnutím uvedu důvody pro jejich zrod „až“ na
začátku 17. století, protože intuitivně bychom možná obdobný žánr mohli v českých
zemích hledat již během předcházejících staletí.

KONTEXT KONFESIONALIZACE RANÉHO NOVOVĚKU

Vymezení konfesionalizace v historiografických a dalších textech kolísá od minima-
listického pojetí zdůrazňujícího prosazování jedné konfese až po extenzivní přístup,
který propojuje fenomény církevních a náboženských dějin s širokým spektrem dal-
ších námětů, tedy například s politickými dějinami či dějinami mentalit.¹ Historik Jiří
Mikulec upozornil na obtíže spojené s nejasným využíváním pojmu a pro země Ko-
runy české navrhl pojmovou modifikaci, která se objevila v názvu studie a již se dále
přidrží: „Koncept konfesionalizace jako pojetí zastřešující procesy tradičně ozna-
čované termíny rekatolizace, protireformace a katolická reforma je v našich dějinách
naprosto přirozeně použitelný pro předbělohorské období.“² Pro období po roce 1620,
respektive 1627/1628, kdy proces obracení na katolickou víru „probíhal plošně a za-
sáhl prakticky všechny sociální vrstvy, jistě můžeme hovořit o katolické konfesiona-
lizaci“.³ Z široké palety témat spadajících do katolické konfesionalizace včetně jejích
nenásilných projevů se budeme zabývat jedním konkrétním aspektem, totiž jednou
součástí mnohaúrovňového setkávání s katolickou kulturou ve formě specifického
žánru náboženské literatury.⁴

KONFESIONALIZACE A EKLEZIOLOGIE

Až do začátku 16. století lze — s jedinou výjimkou — hovořit o jednotě západního
křesťanství a reálném uplatňování univerzalistického nároku v rámci společenství
Europa christiana, které se přes řadu odlišností shodovalo na křesťanství jako na zá-

1 Viz Veronika ČAPSKÁ, *Zbožnost*, in: Lucie Storchová a kol., *Koncepty a dějiny. Proměny
pojmu v současné historické vědě*, Praha 2014, s. 319–337, zde s. 327–329. Přehled a kom-
entář stěžejních děl z rozsáhlé německojazyčné literatury přináší Olga FEJTOVÁ, *Měs-
to v převratech konfesionalizace*, Documenta Pragensia 33, 2014, s. 9–25, zde zejm. s. 9–17.
Viz též Jiří MIKULEC, *Koncept konfesionalizace a náboženské dějiny českých zemí*, in: tamtéž,
s. 27–31. Dále viz Drahomír SUCHÁNEK — Václav DRŠKA, *Církevní dějiny. Novověk*, Pra-
ha 2018, passim; Jan HORSKÝ, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním. Úvahy o povaze, postu-
pech a mezích historické vědy*, Praha 2009, s. 136–181, zejm. s. 173–178. K užitečnosti koncep-
tu dějin mentalit pro církevní dějiny viz Francis RAPP, *Církev a náboženský život Západu na
sklonku středověku*, Brno 1996, s. 217–219.

2 J. MIKULEC, *Koncept*, s. 30.

3 Tamtéž.

4 O „konzumování masové katolické kultury“ v souvislosti s barokní Prahou hovoří Václav
LEDVINKA — Jiří PEŠEK, *Praha*, Praha 2000, s. 362.

kladní bázi politického, kulturního a společenského života. Heterodoxním pojetím se dostávalo označení hereze a byla chápána nejen jako ohrožení církevní hierarchie a jejího postavení, nýbrž také jako nebezpečí narušující stabilitu celého společenského řádu. Právě ze strachu z tohoto třaskavého potenciálu herezí docházelo k jejich perzekuci ze strany náboženských i světských autorit, někdy v jejich vzájemné spolupráci.⁵ Teprve reformace skutečně narušila celistvost *Europa christiana* a přinesla rozdělení křesťanů na Západě do linie katolické a linií protestantských. Zmíněná výjimka se týká Čech a Moravy, v nichž celé jedno století před evropskou reformací proběhla regionálně vymezená, avšak v mnohém obdobná „předčasná reformace“⁶ (protoreformace), označovaná za husitské hnutí; pozdější koexistenci katolíků a kalíšníků nazýváme zpravidla „královstvím dvojího lidu“.

Na otázku stojící v mentalitě středověkého i raně novověkého obyvatele Evropy v žebříčku hodnot vysoko nebo nejvýše, totiž spásy duše, náhle začalo odpovídat více institucí organizované religiozity vycházejících z křesťanství. Obě konfese přitom postupovaly velmi ofenzivně, včetně nábožensky legitimizovaných válek, a spojovaly se s profánními vládci (zásada *cuius regio eius religio*). Mimořádně nepřehlednou podobu naznačeného celoevropského procesu můžeme sledovat v tudorovském Anglickém království, kde společenskou nejistotu umocňovaly opakované změny konfesijního založení státu.⁷ Jasně vědomí konkurence vedlo obě znesvářené strany k vypracování vlastní systematické ekleziologie.⁸ Martin Luther církev definoval jako společenství věřících vedené Ježíšem Kristem, respektive jeho slovem a duchem, jako církev *creatura verbi*. Jan Kalvín, soustředící se na téma Boží vlády na zemi, jednak vyhroutil přístup svatého Augustina a předložil pojetí církve jako obce předurčených ke spáse (*numerus praedestinatorum*), jednak hovořil o křesťanech rozptýlených ve světě a organizovaných pomocí institucí církve, víra se však podle něj vztahuje výhradně k církvi neviditelné.

V katolickém prostředí se při vymezování proti reformátorům prosadil a získal dlouhodobý vliv koncept Roberta Bellarmina. V církvi chápáné jako *societas perfecta* se zdůrazňuje viditelná stránka, jedná se o komunitu sjednocenou vyznáním víry a účastí na svátostech pod vedením hierarchie (paralelně se odvíjející spirituální dimenze vyjádřená kupříkladu španělskou mystikou má ovšem rovněž neopominutelnou úlohu). V souvislosti s hledáním pravé církve (*ecclesia vera*) se rozvíjela kontroverzní teologie usilující o taxativní přehled znaků pravé církve.⁹

5 Srov. Tomáš PETRÁČEK, *Inkvizice kacířských nepravostí. Inkvizice jako nástroj ideové kontroly a represe v transkulturní perspektivě*, *Salve* 21, 2011, č. 4, s. 9–25.

6 František ŠMAHEL, *Husitské Čechy. Struktury, procesy, ideje*, Praha 2008, s. 349. Dále srov. F. RAPP, *Církev*, s. 220–223, 246–247. Viz též Lenka BOBKOVÁ — Jana KONVIČNÁ (edd.), *Korunní země v dějinách českého státu. IV. Náboženský život a církevní poměry v zemích Koruny české ve 14.–17. století*, Praha 2009; Robert NOVOTNÝ, *Konfessionalizace před konfessionalizací? Víra a společnost v husitské epoše*, in: Pavlína Rychterová — Pavel Soukup, *Hereisis seminaria. Pojmy a koncepty v bádání o husitství*, Praha 2013, s. 233–266.

7 Srov. Martin HILSKÝ, *Shakespeareova Anglie. Portrét doby*, Praha 2020, s. 21–79.

8 Srov. Mezinárodní teologická komise, *Sensus fidei v životě církve*, Praha 2015, s. 38–41.

9 Srov. Gerhard Ludwig MÜLLER, *Dogmatika pro studium i pastoraci*, Kostelní Vydří 2010, s. 617–620; Josef DOLISTA, *Perspektivy církve. Vybrané kapitoly z ekleziologie*, Kostelní Vydří

Katolickou reformu — odpověď na reformaci — nelze omezovat výhradně na reformní dekry Tridentského koncilu (byť zásadní a do poloviny 20. století zcela určující texty), rezidenční povinnost biskupů, semináře pro budoucí diecézní kněžstvo a působení nově ustavených řeholních institucí, na prvním místě Tovaryšstva Ježíšova. Stabilita katolicismu vyplývala rovněž z obav opustit paraliturgické úkony považované za klíčové a někdy hraničící s pověřčivostí nebo magickým pojetím (například procesí do polí nebo požehnané škapulíře). Ke zdrojům obnovy pak náleží pojetí katolicismu jako nabídky „náročného a komplexního náboženství“, jež se propojila se soudobou barokní kulturou s jejími důrazy zahrnujícími mimo jiné lidovou zbožnost a emoce v prožívání víry. Rovněž v zemích Koruny české „bylo státním i církevním elitám zřejmé, že se nemohou spokojit pouze s vnější konformitou a přinucením, ale musí předložit atraktivní náboženskou nabídku, která bude pokrývat náboženské potřeby věřících a dokáže vybudovat pozitivní osobní vztah ke konfesi, kterou museli rozhodnutím panovníka přijmout, pokud dali přednost setrvání před emigrací.“¹⁰ K nástrojům zatraktivnění katolicismu patřily například poutě, mariánská úcta, národní kulturní svátek nebo komponovaná barokní krajina, tedy prvky těsně související se zmíněnou kulturou baroka a někdy se vymykající přímé závislosti na církevní autoritě.¹¹ Obrovské náboženské a sociální znejistění nezůstávalo na úrovni válečných konfliktů, teologických sporů či proměn krajiny. Jednoznačnou odpověď na toto silně přítomné rozkolísání měla nabídnout mohutná produkce (edukativních) textů,¹² jejichž masové rozšíření umožnil knihtisk, tedy různých letáků, tisků a modlitebních knih, kancionálů, zbožné literatury nebo katechismů.

2000, s. 42–47. K pojetí svátostí viz František KUNETKA, *Liturgika. Úvod do liturgie svátostí*, Kostelní Vydří 2001, s. 100–107. Ke stavu ekleziologie viz F. RAPP, *Církev*, s. 279–280. K mimořádně zajímavým projevům vizuální kultury dokládajícím hloubku změn patří oděv duchovenstva. Viz Radek MARTÍNEK, *Reforma šatů a reforma mravů. Na okraj disciplíny katolického kněžstva v potridentském období*, in: Alena Nachtmannová — Olga Klapetová (edd.), *Oděv v Čechách ve středověku a raném novověku*. Sborník příspěvků ze specializované konference uspořádané Národním památkovým ústavem, územním odborným pracovištěm středních Čech v Praze 14. října 2015, Praha 2016, s. 98–110; TÝŽ, *Mezi reformou a reformací. Oděv prelátů v časech krize*, in: Alena Nachtmannová — Olga Klapetová (edd.), *Móda a oděv doby renesance*. Sborník příspěvků ze specializované konference uspořádané Národním památkovým ústavem, územním odborným pracovištěm středních Čech v Praze 19. října 2017, Praha 2018, s. 103–115.

- 10 Tomáš PETRÁČEK, *Západ a jeho víra. 9,5 teze k dopadům Lutherovy reformace*, Praha 2017, s. 93. Zde též odkazy na další literaturu. K otázce možné mělkosti katolické reformy jakožto důvodu následného vykořenění katolicismu viz David VÁCLAVÍK, *Náboženství a moderní česká společnost*, Praha 2009, zejm. s. 53–58. Srov. též J. HORSKÝ, *Dějepisectví*, s. 175.
- 11 Viz např. Vít VLNAS, *Jan Nepomucký. Česká legenda*, Praha 1993; Jan ROYT, *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století*, Praha 1999; Miloš SLÁDEK, *Mezi sakrální a desakralizovanou krajinou aneb Česká pobělohorská krajina a její další osudy*, in: Tereza Blažková — Petra Červinková (edd.), *Krajina jako antropologická čítanka*, Praha 2015, s. 167–174.
- 12 Ke kontextu náboženské vzdělávací literatury v baroku viz Jiří MIKULEC a kol., *Církev a společnost raného novověku v Čechách a na Moravě*, Praha 2013, s. 146–154.

KONFESIONALIZACE A LITERATURA

K průvodním jevům akcelerujícím reformaci po roce 1517 a následně katolickou reformu patřil knihtisk. Možnost levnějšího, snazšího a rychlejšího šíření idejí vedla kromě jiného také ke vzniku nových, konfesijně definovaných žánrů. Vynález knihtisku podnítl proces využívání literatury pro náboženské účely: v atmosféře konfesijně definované nenávisti se začaly ve velké míře používat texty jednak pro obhájení vlastní pozice, jednak pro odmítnutí pozice opačné, ať už katolické nebo protestantské. Ve snaze získat elity či lidové vrstvy, legitimizovat vlastní postup, zesměšnit protivníka apod. se objevilo množství polemické literatury, pamfletů nebo propagandisticky laděných karikatur. Tento druh literatury v krátké době podpořil oddělení myšlenkových světů (bez ohledu na reálné teologické otázky) katolicismu a protestantismu, včetně stereotypního obrazu druhého, přičemž jistá nedůvěra zde trvá stále.¹³

Škála využití textů a knih pro konfesionalizační tlak je značně široká: kupříkladu vznikala specifická pohřební kázání,¹⁴ upravovaly se duchovní písně,¹⁵ docházelo ke zveřejňování polemik tiskem,¹⁶ dopisy a jiné tisky mohly sloužit jak k výzvám ke konverzi, tak k varování před touto změnou.¹⁷ K využívání zprostředkovatelského potenciálu náboženských textů výrazně přispívala situace v nábožensky rozdělené Evropě, kde kvůli politickým a návazným konfesionalním změnám docházelo ke konfesionalně motivovaným migračním vlnám, a to v mimořádně vysoké míře během první poloviny 17. století.¹⁸ V případě českých zemí vrcholila série migračních vln v důsledku rekatolizačních opatření v letech 1628–1629. Řada českých nekatolíků nejprve předpokládala obnovení náboženské svobody a brzký návrat, byli však konfrontováni nejen s důsledky vestfálského míru, ale také s vyhraněně konfesijním prostředím nových domovů; útěchu pak hledali v proroctvích eschatologického charakteru,¹⁹ ale také v další literatuře.

13 Srov. Tomáš PETRÁČEK, *Adaptace, rezistence, rezignace. Církev, společnost a změna v novověkých dějinách*, Ostrava 2013, s. 37.

14 Viz Radmila PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, *O útěše proti smrti. Víra, smrt a pásá v pohřebních kázáních v období konfesionalizace*, Praha 2017.

15 Srov. T. PETRÁČEK, *Západ*, s. 87.

16 Viz např. Ota HALAMA, *Tištěná polemika s Jednotou bratrskou v době jagellonské (1500–1526)*, in: Kamil Boldan — Jan Hrdina (edd.), *Knihtisk, zbožnost, konfese v zemích Koruny české doby poděbradské a jagellonské*, Praha 2018, s. 139–179.

17 Radmila Prchal Pavlíčková *in verbis*, *Krise, nouze svědomí a knihy o stálosti a konverzi v těsně pobělohorském období*, teze prezentované v příspěvku na konferenci „Církev a krize v průběhu staletí“ konané ve dnech 8. a 9. listopadu 2021. Viz též Radmila PRCHAL PAVLÍČKOVÁ a kol., *Vytváření konvertity. Jazyková a vizuální reprezentace konverze v raném novověku*, Praha 2021.

18 Viz Joachim BAHLCKE (ed.), *Glaubensflüchtlinge. Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa*, Religions- und Kulturgeschichte in Ostmittel- und Südosteuropa 4, Stuttgart 2008.

19 Srov. Lenka BOBKOVÁ, *Emigrace, exil, reemigrace*, in: Marie Šedivá Koldinská — Ivo Cerman a kol., *Základní problémy studia raného novověku*, Praha 2013, s. 534–558, zde zejm. s. 541–548. K přehledu konfesně-právních úprav a návazných změn (v jednotlivých

Pro začlenění českých liturgických příruček do soudobého literárního a překladatelského provozu můžeme využít příklady přístupu ke katechismu v evropském rámci a k bibli v bohemikálním kontextu.²⁰ Konfesionalizace 16. století znamenala velký rozvoj teologického žánru s jasnou strukturou — katechismu, tedy knihy poskytující základní poučení v oblasti věrouky a mravouky, typicky formou otázek a odpovědí. Martin Luther využil tohoto nástroje v roce 1529. Vydal jednak *Velký katechismus* pro duchovní a hospodáře, jednak *Malý katechismus* určený pro vzdělávání laiků. Druhá příručka se využívala pro memorování textů a velmi se rozšířila. Obdobnou příručku pak roku 1537 předložil Jan Kalvín a katechismy se v protestantském prostředí staly zcela běžnými, včetně kontrol znalosti jejich obsahu a používání v rámci školního náboženského vzdělávání.

Přestože příručka katechismového typu byla známa již dříve a využívala se mimo jiné v misijním úsilí církve, první přímou katolickou reakcí na knihu Martina Luthera se stal katechismus Edmonda Augera, francouzského člena Tovaryšstva Ježíšova, z roku 1563. Obecnějšího rozšíření ovšem dosáhly až příručky člena téhož společenství řeholních kleriků Petra Kanisia. Otázka sestavení katechismu se rovněž objevila v závěrečné fázi jednání Tridentského koncilu, na jehož stručné usnesení navázala práce na katechismu (pojatém jako příručka pro kněze) vydaném roku 1566. Římský katechismus byl pak nejprve přeložen do jazyků, které užívaly národy ohrožené z hlediska papeže protestantismem: německého, polského a francouzského. Díky zdařilému obsahu a synodním procesům naléhajícím na jeho užívání se stal všeobecně rozšířeným, opakovaně vydávaným a hojně překládaným, inspiroval též potridentské katechismy s regionálním dosahem.²¹ Zatímco první český překlad katechismu Petra Kanisia vyšel již roku 1559,²² ucelený římský (tridentský) katechismus byl vydán až roku 1834/1840,²³ tedy v průběhu druhé konfesionalizace 19. století.

částech zemí Koruny české) viz Václav VALEŠ, *Konfesní právo. Průvodce studiem*, Plzeň 2008, s. 98nn.; Jiří Rajmund TRETERA — Záboj HORÁK, *Konfesní právo*, Praha 2015, s. 299nn.

20 K problému českosti viz odlišné definice „české katolické teologie“, srov. Vojtěch NOVOTNÝ, *Teologie ve stínu. Prolegomena k dějinám české katolické teologie druhé poloviny 20. století*, Praha 2007, s. 35; Ctirad Václav POSPÍŠIL, *Různé podoby české trinitární teologie a pneumatologie 1800–2010. Tvářnosti české katolické trojiční teologie a pneumatologie 1800–1989. Komentovaná bibliografie 1800–2010*, Brno 2011, s. 9. Ačkoliv se citování teologové nehlásí k nacionalistickým historiografickým konceptům, implicitně s nimi vzhledem k době vzniku české teologické produkce pracují. Z hlediska modelů Friedricha Meinecka se pak přístup Vojtěcha Novotného blíží pojetí „státního národa“ (*demos*) a přístup Ctirada Václava Pospíšila pojetí „kulturního národa“ (*ethnos*).

21 Srov. Tomáš PETRÁČEK, *Historický kontext vzniku a rozšíření katechismů v 16. století*, in: Ludvík Dřímál a kol., *O katechezi. Studie DTI HK, Ústí nad Orlicí 2009*, s. 51–68; TÝŽ, *Adaptace*, s. 34–46.

22 Viz František KOŠÁK, *Dějiny české katechetiky II*, Olomouc 1922, s. 58–63.

23 *Římský katechismus na rozkaz cjrkewnjho sněmu tridentského a papeže řjmského Pia V. w latinském gazyku wydaný we 4. djlech*, Hradec Králové 1834.

Konkurence církevních institucí se promítla do konkurence biblí a jejich překladů.²⁴ České země poskytují pro výzkum této otázky mimořádně zajímavý materiál,²⁵ protože převod Písma svatého do českého jazyka zde má velmi dlouhou tradici a úzce souvisí s formováním spisovné podoby („prestižního kódu“) češtiny již od středověku.²⁶ Celistvý český překlad bible vznikl již po polovině 14. století, a to jako první nerománský překlad následující po biblí ve francouzském a italském jazyce, ale předcházející němčinu a angličtinu. Vzhledem k množství překladů a přes konfesijní spory lze hovořit o jednoznačné kontinuitě, české překladatelské tradici a českém překladatelském stylu.²⁷ Překlady normativního textu si v 16. a 17. století zachovaly obdobný vliv jako gramatiky, které ovšem tehdy vznikaly právě v souvislosti s překládáním bible. Utraktivismus přinesl mimo jiné prvotisky celé bible v českém jazyce, opakovaně byla mezi lety 1549 a 1613 vydávána tzv. Melantrichova bible považovaná za „oficiální“ českou biblí 16. století a užívaná přes jisté výhrady katolických křesťanů napříč konfesijním spektrem až do vytvoření bratrského a katolického překladu. Jednota bratrská zároveň s vlastními překlady ostře reagovala na utraktvistickou „modernizaci“ jazyka Písma svatého a její úsilí vyvrcholilo v Bibli kralické (1579–1593). Dlouhodobá snaha katolíků o vlastní překlad Nového (1677) a Starého (dva svazky v letech 1712 a 1715) zákona vyústila ve Svatováclavskou biblí.²⁸

V konfesijně vyhocené době došlo v souvislosti s dostupností a rozšiřováním náboženské literatury k zásadní proměně náboženského vzdělávání jako celku. Překlady bible, katechismy, zbožná literatura, dopisy a další zdroje vedly v katolickém i protestantském prostředí směrem „od vnějšího vyznání víry ke znalostem, ke schopnosti intelektuálního osvojení si věroučných pravd“.²⁹ Přinesly rovněž „uniformizaci předávání víry, jejíž kontrola je nyní centralizována, vyjadřuje touhu po univerzalitě a soudržnosti“.³⁰ Dopad těchto příruček nelze zužovat na konfesijní zápas, protože vidíme jejich ambivalentnost: na jedné straně podporovaly existující konfesijní rozpory a extrémní vzájemné vymezování, na druhé straně ovšem vedly ke

24 Viz F. RAPP, *Církev*, s. 250–251.

25 Viz Vladimír KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, Praha 1997; Josef VAŠICA — Libor PAVERA (edd.), *Eseje a studie ze starší české literatury*, Opava 2001, s. 122–167.

26 Srov. Josef BARTOŇ, *Proměny českého biblického překladu v moderní době*, in: Róbert Lapko (ed.), *K metodike nového překladu Svätého písma do slovenčiny*, Mahtomedi 2016, s. 118–148, zde s. 121.

27 Srov. tamtéž. Dále srov. TÝŽ, *Český jazyk v „dotyku transcendence“*. *Problémy nového biblického stylu*, in: Mireia Ryšková — Mlada Mikulicová (edd.), *Myšlení o transcendenci*, Červený Kostelec 2013, s. 221–242, zejm. s. 222–224.

28 S odkazy na prameny a další literaturu srov. Taťána VYKYPĚLOVÁ, *Český biblický překlad v době konfesionalizace*, in: Eva Rusinová (ed.), *Přednášky a besedy ze 43. běhu Letní školy bohemistických studií*, Brno 2010, s. 207–217. Dále viz studie shromážděné v monote-matickém čísle časopisu *Historie — Otázky — Problémy* 5, 2014, č. 2 (Česká bible. Kulturní, ideový a politický fenomén v proměnách staletí).

29 T. PETRÁČEK, *Adaptace*, s. 43.

30 Tamtéž.

znalostem o příslušné tradici, niternějšímu prožívání víry či útěše.³¹ Právě do tohoto procesu náleží také vznik českých katolických liturgik, příruček určených laikům.

ČESKÁ LAICKÁ KATOLICKÁ LITURGIKA RANÉHO NOVOVĚKU.³² DVĚ LINIE KATOLICKÉ LITURGIKY A TRIDENTSKÝ KONCIL

V traktování liturgiky můžeme rozlišit linii akademickou či klerickou a linii laickou. Liturgická formace budoucího kléru představuje mnohem rozvinutější a kontinuálnější tradici. Vyplyvá nejen z prosté potřeby výuky ritů a znalosti rubrik, ale rovněž z proměnlivých nároků na výkon kněžského povolání ze strany církve i státu. Jestliže se důležitým vkladem středověku na tomto poli stala univerzita a formalizované vzdělávání na teologické fakultě, raný novověk přinesl zásadní změnu v podobě disciplinační a formační instituce nazývané kněžský seminář. Založení kněžských seminářů Tridentským koncilem se společně s dalšími body z jeho závěrečné fáze oprávněně chápe jako důležitý prvek v prosazení katolické reformy. Jak ovšem upozorňuje historik Peter Hersche, reálné prosazení závěrů všeobecného sněmu v Tridentu včetně sítě seminářů mohlo v praxi trvat velmi dlouhou dobu a vliv univerzit trval;³³ české země v tomto ohledu netvořily výjimku, o čemž vypovídá mimo jiné pozvolné uplatňování reformních dekretů včetně zakládání kněžských seminářů.

Tridentský koncil v rámci vymezování vůči reformační kontroverzi položil důraz nejen na definování a účinky svátostí, ale v oblasti liturgie rovněž na jejich vysluhování, vnější podobu obřadů a jejich neměnnost.³⁴ Zvláštní pozornost byla pocho-

³¹ Srov. tamtéž, s. 44.

³² Kapitola částečně vychází z předchozího, dosud nepublikovaného bádání. Michal SKLENÁŘ, *Vývoj a proměny české katolické liturgiky v české liturgické literatuře (1752) 1780–1962 a (1616) 1841–1962*, dizertační práce, Katedra systematické teologie a filosofie KTF UK, Praha 2016, s. 140–151.

³³ Viz Peter HERSCHE, *Muße und Verschwendung. Europäische Gesellschaft und Kultur im Barockzeitalter I–II*, Freiburg — Basel — Wien 2006. Kniha doplňuje a v některých ohledech (nižší klérus jako pasivní příjemce nařízení, otázka regionální a lokální recepce) polemizuje s klasickou prací Huberta Jedina zdůrazňující katolickou reformu shora. Hubert JEDIN, *Geschichte des Konzils von Trient I–IV*, Freiburg 1949–1976. Pro české prostředí a vliv nunciů viz též Petr HONČ, *Spojenci i rivalové. Církev a stát v době platnosti solní smlouvy (1630–1782)*, Praha 2021. K obezřetnosti vůči reformnímu úsilí obecně a v jiných souvislostech viz též F. RAPP, *Církev*, s. 100nn., 154nn.

³⁴ „Si quis dixerit receptos et approbatos Ecclesiae catholicae ritus in solemni sacramentorum administratione adhiberi consuetos aut contemni aut sine peccato a ministris pro libito omitti aut in novos alios per quemcumque ecclesiarum pastorem mutari posse: anathema sit. — Kdo by prohlásil, že katolickou církví přijatými a schválenými obřady, jichž tak obvykle užívá při slavnostním udílení svátostí, může být opovrhováno, nebo že mohou být od služebníků [církev] bez hříchu libovolně vynechávány nebo kterýmkoli pastýřem církve přeměňovány v nové a jiné obřady, ten nechť je vyobcován.“ Tridentský koncil, 7. zasedání konané 3. dne měsíce března 1547, Dekret o svátostech, kán. 13, in: Ignác Anto-

pitelně věnována mešní liturgii, a to opět včetně obřadů. Koncil o nich hovoří jako o „vnějších pomůckách“ (*adminiculis exterioribus*) pro zdůraznění posvátnosti úkonů a chápe je jako „viditelná znamení náboženství a zbožnosti“ (*visibilia religionis et pietas signa*), jež mají věřící vést k rozjímání.³⁵ Uvedené příklady a další části dokumentů stály v pozadí následné centralizace liturgické praxe v západní církvi. Základním nástrojem zmíněné centralizace se staly knihy s označením *editio typica* a vyžadovanou součástí přípravy ke kněžskému svěcení se stala dobrá znalost rubrik. Proto se liturgická formace kleriků soustředila na rubricistiku a přesné vykonávání ritů.³⁶ V reformním dekretu *Tridentina* z 15. července 1563 nacházíme mezi podrobnými pokyny k fungování seminářů rovněž ustanovení, že se alumni mají učit „předpisům o udílení svátostí, zejména tomu, co se bude zdát vhodným pro zpovídání, a předpisům o ritech a ceremoniích“.³⁷

Vědomí o nutnosti vzdělávat mládež v oblasti liturgie vyslovil již V. lateránský koncil v dekretu z 16. března 1517.³⁸ Možný subtilní a spíše vzdálený podnět *Tridentina* k pozdějšímu fenoménu liturgik nacházíme ve formě výzvy až v textech 22. zasedání ze dne 17. září 1562: „Svatá synoda přikazuje pastýřům a jednotlivým [duchovním], kteří vykonávají duchovní správu, aby častěji v průběhu slavení mši, ať sami nebo prostřednictvím jiných osob, vysvětlovali něco z toho, co se při mši čte; a mezi jiným aby především o nedělích a svátcích vyložili některé z tajemství této nejsvětější oběti.“³⁹ Kromě upřednostňování hierarchie a obav z přílišné angažovanosti nekleriků ve vztahu k reformaci zde jistě sehrávaly roli také důvody praktické, především rozšíření gramotnosti v nižších vrstvách obyvatelstva, jiné způsoby poučování a vůbec postavení laiků.⁴⁰ Tato část církve byla při slavení liturgie konfrontována s trojím oddělením: jazykovým (latina), prostorovým (presbytář a loď) a akustickým, případně vizuálním (vnímání dění v presbytáři).⁴¹ Specifický literární žánr liturgických příruček se pokusil některá oddělení oslabit prostřednictvím edukace.

nín HRDINA (ed.), *Dokumenty tridentského koncilu. Latinský text a překlad do češtiny*, Praha 2015, s. 61.

- 35 Srov. Tridentický koncil, 22. zasedání, jež je šestým za papeže Pia IV., konané 17. dne měsíce září 1562, Učení o mešní oběti, hlava 5, in: tamtéž, s. 166.
- 36 Srov. Pavel KOPEČEK, *Fundamentální liturgika. Křesťanské slavení: teologie, historie a pastore*, Olomouc 2020, s. 97–101.
- 37 Tridentický koncil, 23. zasedání, jež je sedmým za papeže Pia IV., konané 15. dne měsíce července 1563, Učení o svátosti svěcení, hlava 18, in: I. A. HRDINA (ed.), *Dokumenty*, s. 198.
- 38 Srov. V. lateránský koncil: *Bulla reformationis Curiae*, in: Giuseppe ALBERIGO a kol. (edd.), *Conciliarum Oecumenicorum Decreta*, Bologna 1991, s. 625.
- 39 Tridentický koncil, 22. zasedání, jež je šestým za papeže Pia IV., konané 17. dne měsíce září 1562, Učení o mešní oběti, hlava 8, in: I. A. HRDINA (ed.), *Dokumenty*, s. 167. Viz též pozn. č. 70.
- 40 Viz např. kritické, až hyperkritické poznámky Peter NEUNER, *Laici a klérus? Společenství Božího lidu*, Praha 1997, s. 49–72.
- 41 Srov. P. KOPEČEK, *Fundamentální liturgika*, s. 96.

LITURGICKÉ PŘÍRUČKY

Součástí širokého literárního výrazu⁴² katolické konfesionalizace se na začátku 17. století stal rovněž nový žánr: první česky psané liturgické příručky určené laickým křesťanům. O kontinuální produkci katolických liturgik jakožto monotematických knih sice můžeme hovořit až v souvislosti s druhou konfesionalizací 19. století,⁴³ mezi čtvrtinou 17. a počátkem 18. století se ovšem objevily publikace obsahující vedle jiných také liturgická témata. Příručky měly čtenáře srozumitelnou formou seznámit s katolickou liturgií, uvést je do hlubšího prožívání bohoslužby, poučit o jednotlivých jejích částech a symbolech. K jejich charakteristickým rysům náleží ostrý protireformační náboj a jednoznačná obhajoba katolicismu s využitím bible a dalších autorit, snaha poskytnout argumenty ve prospěch katolické nauky a praxe, sepsání kněžními působícími v běžné farní správě, a to na konci jejich životů, a připojení liturgiky k širšímu pojednání o katolickém křesťanství.

V Bílině, významném regionálním centru vzdělanosti, působil asi mezi lety 1608–1617/1623 jako farář Jan Peit Hostounský.⁴⁴ Kromě překladu katechismu z německého jazyka z roku 1612⁴⁵ vydal rovněž zřejmě první nebo jednu z prvních laických liturgických příruček. Z roku 1614 pochází spis o svatém přijímání, polemika vedená z pozic dogmatické teologie s liturgickými částmi.⁴⁶ Raně novověkou katolickou liturgiku by ale mohlo zahajovat dílo *De benedictionibus* z let 1616 a 1617. První díl se věnuje kněžským žehnáním v průběhu liturgického roku,⁴⁷ druhý biskupskému svěcení a žehnáním vykonávaným biskupem.⁴⁸ Plánovaný třetí díl představující „posvěcování“ papeže a jemu přínaležející žehnání nevznikl. Autor zvolil dialogickou formu, pomocí níž postupně vyvrací námítky čtenáře (tovaryše) a detailně se věnuje symbolice jednotlivých ritů. V rámci pojednání o svěcení oltáře například Jan Peit Hostounský píše: „To jest nejřed-

42 Církevní historik Bohumil Zlámal hovoří v souvislosti s rekatolizačním úsilím o „písemně obraně katolictví“. Srov. Bohumil ZLÁMAL, *Příručka českých církevních dějin IV. Doba husitská, českokatolická a protestantská (1400–1550). Doba rekatolizace (1550–1650)*, Olomouc 2008, s. 272.

43 Viz Michal SKLENÁŘ, *Kontexty obnovení žánru laické katolické liturgiky v českých zemích v polovině 19. století*, *Acta Universitatis Carolinae Theologica* 7, 2017, č. 1, s. 175–191.

44 Viz podrobněji Jiří WOLF, *Bílinská fara v době předběllohorské a Jan Peit Hostounský. Kulturně-historická marginálie*, *Zprávy a studie Regionálního muzea v Teplicích* 26, 2006, s. 201–206.

45 Georg SCHERER — Jan Peit HOSTOUNSKÝ, *Katechismus Křesťanského Náboženství, ve Čtyrech Částkách od Ctihodného Kněze Giřjho Sseréra, Societatis Iesv Teologa sepsaný, a w Městě Wjdni ode dwau Mládencůw, před Kázanijm na způsob Otázky a Odpověďj řjkaný Nyní k vžitku a potěšenij věrných Křesťanůw na Česko přeložený*. Od M. Jana Peyta Hostaunského, Kněze, a Spráwce Duchownjho w Bilině, Praha, Kašpar Kargesius, 1612.

46 Jan Peit HOSTOUNSKÝ, *Wýklad Prawého Krystowého, Aposstolského, Katholického pod Obo-gj způsobou Těla a Krwe Krysta Pána přijmáníj Od Mistra a Kněze Jana Peyta Hostaunského, Archydyakona Bilinského, wydaný*, Praha, Kašpar Kargesius, 1614.

47 TÝŽ, *Knižka Prwnj De benedictionibus O Poswěcowáníj wsseligakého Tworu které w Katolické Křesťanské Ržjmské Cýrkwi, z obzwasstnjmi Ržády, přes celý Rok Knežij wykonáwajj*, Praha, Tobiáš Leopold, 1616.

48 TÝŽ, *De Consecrationibus & Benedictionibus Episcoporum To gest Knižka O Poswěcowáníj, a Požeh-náníj, která sami Biskupowé vlastně w Cýrkwi Katholické wykonáwajj*, Praha, Tobiáš Leopold, 1617.

nější věc a žádná jiná není, která by podstatnější tajemství v sobě obsahovala jako oltář. Proti kterémuž všechny sekty a rotty jako úhlavnímu nepříteli svému se postavili, boří, peskují s ním nad pomyslení lidské zacházeti. My pak naproti tomu zase všemi způsoby oltáře napravujeme, zvelebujeme a v uctivosti máme.“⁴⁹

Anonymní spis *Sloupek mešní* z roku 1630 představuje první nebo jednu z prvních česky psaných mešních knížek, předchůdce pozdějších velmi rozšířených misálků.⁵⁰ Příručka jednak uvádí do slavení mešní liturgie a ve třech krocích (popis ritu, alegorický výklad, poučení pro čtenáře) vysvětluje její jednotlivé části, jednak obsahuje modlitby určené k rozjímání příslušných částí bohoslužby a jiné typy modliteb. Text zachovává klasickou strukturu otázek a odpovědí, přičemž varuje mimo jiné před magickým chápáním gest celebranta: „Proč se před posvěcováním kříže nad kalichem dělají? Ne že by se tu nějaké čarodějnictví provozovalo, jak bezbožné kacířské tlamy zvou a tlachají, ale všechno se to děje pro časté a Bohu milé připomínání tak hanebného od židů proti Kristu Pánu prohrěšení, když ukrutně Syna Božího na kříž přibíjeli a bez přestání ho všemi způsoby křížovali.“⁵¹

Kazatel Jindřich Ondřej Hoffman (asi 1580–1646) roku 1622 konvertoval ke katolictví a působil pak v pastoraci v pražské arcidiecézi.⁵² Katolické pojetí svátostí a svátostin obsahuje již jeho kronika *Ocularia aneb Oči skleněné starého Čecha* z roku 1637, v níž vykládá české dějiny a chce čtenáři nasadit brýle pro jejich správné poznání a interpretaci.⁵³ Liturgická témata pak tvoří součást *Zrcadla náboženství* z roku 1642,⁵⁴ jež se opět formou otázek a odpovědí explicitně obrací ke konvertitům: „Takovým někdejší bludařům, nyní pak pobožným ve víře, katolickým do nebe početným poutníkům, nemálo poslouží toto Zrcadlo o ceremoních náboženství katolického.“⁵⁵

49 Tamtéž, s. 69.

50 *Slaupek Messnj, To gest Wyswětlenj Tagemstwj Swatě Msse, a wsech Ceremonyi, kteréž se při takowé Službě Božj vžjwaqj s přidánjm vžitečných Modliteb*, Praha, Štěpán Bylina, dědicové, 1630, nečíslováno.

51 Tamtéž, nečíslováno.

52 Srov. Antonín PODLAHA, *Posvátná místa Království českého. Dějiny a popsání chrámů, kaplí, posvátných soch, klášterů i jiných pomníků katolické víry a nábožnosti v království Českém. Řada první. Arcidiecése pražská. Díl IV. Vikariáty Kolínský a Rokycanský*, Praha 1910, s. 34–35; Richard BIEGEL — Vladimír RIŠLINK — Ladislav JOUZA, *Baroko na Kolínsku I. Společnost a kultura v letech 1650–1730. Rané a vrcholné baroko*, Kolín 2001, s. 20.

53 Jindřich Ondřej HOFFMAN, *Ocularia. A neb Oči Sklenné Starého Čzecha, které podává Čzechu nyněgssjmu, skrze něžby hleděl na Předesslau Staro-Czesckau Nábožnost Sformowaný Od Kněze Gindřicha Ondřege Hoffmana, Děkana Brodu Německého. Z dowolenjm Oswjceného Wywysšeněgssjho Knjžete P. P. Kardynála z Harrachu [et]c. Arcybiskupa Pražského*, Praha, Jiří Sedlčanský, 1637.

54 TÝŽ, *Zrcadlo Náboženstwj To gest: Půwod, Spůsob, Příčina, Smysl, Výklad, a Vžitek wssech Ceremonyj w Cýrkwi Katolické každoročně, y každodenně Obyčegných. Z rozličných Včitelůw, Kazatelůw, Spisowatelůw sebráno a na Světlo vydáno od k. Gindřicha Ondřege Hoffmana Děkana Brodu Německého Léta Páně MCDXLII*, Praha, Jezuitská tiskárna, 1642. V úvodu jsou jako hlavní autoři, z nichž text čerpal, uvedeni svatý Petr Faber, S.I., (1506–1564), Georg Scherer, S.I., (1539–1605) a Laurentius Beyerlinck (1578–1627).

55 Tamtéž, úvod čtenáři, nečíslováno.

Kromě obecného úvodu nabízí příručka obeznámení se svátostmi, sakrálním prostorem a jeho částmi, žehnáními, procesími nebo liturgickou hudbou. Recepti knihy dokládá, že pasáže o vývoji a významu chrámové hudby převzal Jan František Beckovský do své publikace z roku 1707.⁵⁶

Z přelomu 17. a 18. století pochází kniha s názvem *O nejsvětější Nového zákona oběti mše svaté*. Václav Pankrác Vychaeus (asi 1632–1705),⁵⁷ farář v Hořicích a následně děkan v Novém Bydžově, předpokládal vydání jedenáctidílného pojednání. Díky Tovařystvu Ježíšovu vyšlo devět dílů ve třech svazcích, části o oltářích a kostelích nebyly dokončeny — sám autor ostatně o svém vysokém věku věděl.⁵⁸ Rozsáhlé dílo určené laikům i kněžstvu stojí z obsahového hlediska na pomezí dogmatické teologie (protože k porozumění mešní liturgii je třeba „aspoň povrchně“ znát trinitární teologii) a liturgiky, nevyhýbá se ani spirituálním podnětům. V předmluvě odhaluje více motivací k sepsání liturgiky, ale „nejvíce mne k tomu pohnuli tuláci žitavští, kteří bud pod titulem handlířství anebo jako sovy noční vlast naší země české obcházejí a sprostému lidu své bludné učení schvalují, aby je[j] z cesty spasení svedli“.⁵⁹

Ačkoliv raně novověkých laických liturgických příruček patrně vzniklo mezi počátkem 17. a počátkem 18. století více,⁶⁰ specifický žánr posléze vymizel. Důvody lze

56 Jan František BECKOVSKÝ, *Druhý Slaup Nepohnutedlnýho Základu Katolického Žiwobytyj Od Jana Beckowskýho Křížownjka s čerwenau Hwězdau Léta 1707 wúbec wydanyj*, Praha, Jan Karel Jeřábek, dědicové, Jan Adam, 1707. Viz též Marie ŠKARPOVÁ, *Mezi Čechy, k pobožnému zpívání náchylnými. Šteyerův Kancionál český, kanonizace hymnografické paměti a utváření katolické identity*, Praha 2015.

57 Též Vichaeus, Wychaeus, Wichaeus. Srov. Antonín PODLAHA, *Dodatky a opravy k biografům starších spisovatelů českých*, Časopis musea Království českého 65, 1891, č. 1, s. 101–108, zde s. 108.

58 Václav Pankrác VYCHAEUS, *O Neyswětégssý Nowého Zákona Oběti Msse Swaté, Knjhy na gedénácte Djluw rozdělené. Djl Prwnj, O Obětech Starozákonnych. Djl Druhý, O důstognosti Oběti Msse Swaté nad Oběti Starozákonnj. Djl Třetj, O poswátných Obyčegjch Msse Swaté. Djl Čtwtwtý, Rozličné Otázky o Mssy Swaté / Wydané Od Wáclawa Pankrácy Wychaeusa, Děkana Města G. M. Králowé Wěnnjho Nowého Bydžowa nad Cydlinau*, Praha, Jezuitská tiskárna, 1699; TÝŽ, *O Neyswětégssý Nowého Zákona Oběti Msse Swaté, Knjhy na wjce Djlůw rozdělené. Dil Pátý, O Mssech Swatých kteréž se wykonáwagj na památku Blahoslawené Panny Marye. Djl Ssestý, O Mssy Swaté pod památkau Swatých Angelůw. Djl Sedmý, O Mssy Swaté pod památkau Swatých a Wywolených Božjch. Knjhy wssem Křestianům, obwzłásstě wssak Duchownjm Spráwacům a Slowa Božjho Kazatelům wžitečné. Wydané Od Wáclawa Pankrácy Wychaeusa, Děkana Města G. M. Králowé Wěnnjho Nowého Bydžowa nad Cydlinau*, Praha, Jezuitská tiskárna, 1701; TÝŽ, *O Neyswětégssý Nowého Zákona Oběti Msse Swaté, Knjhy na wjce Djlůw rozdělené. Dil osmý. O mšech swatých za duše těch, jenž v Pánu Bohu zesnuli. Dil devátý. Povinnost i způsob slyšení mše svaté, užitkové a škody slyšené nebo neslyšené. Posléze i o slova Božího poslouchání, jenž jest díl služeb Božích*, [Praha?, Jezuitská tiskárna, 170?]. Třetí svazek neobsahuje titulní list, dataci ani údaje o nakladateli, v závěru je ale připojeno *regestum* datované rokem 1702.

59 TÝŽ, *O Neyswětégssý Nowého Zákona Oběti Msse Swaté, Knjhy na gedénácte Djluw rozdělené. Djl Prwnj*, předmluva, nečíslováno.

60 V základním seznamu Josef JUNGMANN, *Historie literatury české aneb Saustawný přehled spisů českých s krátkou historií národu, oswícení a jazyka*, Praha 1849, s. 316, kupříkladu uvádí

snad hledat jednak v prosazení katolické reformy a poklesu potřeby vymezovat se vůči reformaci tímto způsobem, jednak v nově nastupujícím konceptu katolického osvícenství. Akademická (klerická) liturgika se totiž v rámci osvícenských reforem stala součástí pastorální teologie a tato zastřešující teologická disciplína byla chápána jako praktická příprava kněze na výkon povolání v duchovní správě včetně její rituální dimenze.⁶¹ Před polovinou 19. století ale došlo k obnovení žánru laických liturgických příruček a následně k jejich značnému rozšíření a oblíbě.⁶² Texty spadající do doby druhé konfesionalizace nadále zachovávaly deskriptivní, didaktické a také apologetické funkce. Čtenářovi zprostředkovávaly informace, díky nimž se mohl dobře orientovat v jednotlivých fázích slavení liturgie, především mešním ritu, vysvětlovaly související pojmy, církevní dějiny, liturgický rok, někdy obsahovaly modlitby. Typickou formou se staly katolické liturgiky-učebnice náboženství a posléze misálky směřující již k aktivizaci v souvislosti s liturgickým hnutím.⁶³

ČAS KNIH PRO LAIKY

Vzhledem ke konfesijnímu vývoji zemí Koruny české bychom se mohli tázat, zda se liturgické příručky pro laiky neobjevily příliš pozdě. Pokud přijmeme tezi, že tento žánr provázal až katolickou konfesionalizaci 17. století, z jakých důvodů nedoplňoval již husitské hnutí, tedy protoreformaci 15. století? S jistotou můžeme říci, že mezi polovinou 15. a polovinou 16. století produkce náboženské literatury bez ohledu na jazyk vydání jednoznačně převyšovala literaturu světskou,⁶⁴ že nárůst katolické produkce oproti utrakvistické je spojen až s pozvolnou recepcí Tridentského koncilu a že konfesijně definovaná společenství využívající pro šíření svých myšlenek knih (katolíci, utrakvisté, jednota bratrská, novokřtěnci a habrovanští) na rozdíl od konzervativnější pojeté misie sílila.⁶⁵

Konfesionalizaci mezi poslední čtvrtinou 15. a druhou polovinou 16. století ovšem nelze spojovat výhradně s náboženskou literaturou v pravém slova smyslu. Původní české i přeložené texty zaměřené na křesťanskou výchovu vycházely mimo jiné z biblických textů a dalších církevních autorit, školní slabikáře obsahovaly abecedu Jana Husa, tiskly se modlitby a prorocství, kancionály překračovaly konfesijní hranice. Tlak katolíků a utrakvistů na vlastní produkci existoval, ale ve srovnání

rukopis František Samuel ČÁSLAVSKÝ, *O ceremoniích sedmi svátostí církevních, o kráse kostela a věcech v něm, o poutích, o posvěcení mešních věcí atd.*, s. l. 1681.

61 Viz Alois KRÍŠŤAN, *Počátky pastorální teologie v českých zemích*, Triton 2004; Kamil ČINÁTL, *Katolické osvícenství a koncept pastorální teologie*, Kuděj 2, 2000, č. 2, s. 28–39.

62 Srov. M. SKLENÁŘ, *Kontexty*.

63 Viz podrobněji tamtéž. Pro širší kontext liturgického hnutí viz Pavel KOPEČEK, *Liturgické hnutí v českých zemích a pokoncilní reforma*, Brno 2016, s. 26–173.

64 Viz Bořek NEŠKUDLA, *Rukopisná produkce v Čechách a na Moravě od poloviny 15. do poloviny 16. století*, *Folia Historica Bohemica* 35, 2020, č. 1, s. 29–52.

65 Srov. Petr VOIT, *Konfesionalita a mentalita mezi koncem 15. a druhou polovinou 16. století pohledem české knižní kultury*, *Knihy a dějiny* 27, 2020, č. 1–2, s. 85–153, zejm. s. 88–89, 111.

se zahraničím v omezené míře.⁶⁶ Knihtisk se zpočátku v zásadě soustředil na dvě oblasti: latinskou liturgickou literaturu a výše zmíněné české překlady bible.⁶⁷ Zatímco příspěvky k dogmatické teologii, exegezi, patristice nebo polemice (a analogicky rovněž z oblasti zábavného písemnictví) se mohly dostat k širším vrstvám tak, že došlo ke zjednodušení již existujících spisů a jejich propojení s praktickými zásadami křesťanského života,⁶⁸ obdobný transformační proces liturgiku nezasáhl. Utrakvistické tiskárny koneckonců neprodukovaly ani liturgické knihy a využívaly katolické tisky.⁶⁹

Pozdější evropská reformace se vyznačovala tím, že nová, silně pocítovaná potřeba poučovat („katechizovat“) lid se soustředila přímo do bohoslužby, do kázání;⁷⁰ protestantské agendy jsou paralelními knižními typy ke katolickým liturgickým knihám, nikoli příručkám.⁷¹ Vzhledem k požadavku slavení liturgie v národním jazyce,⁷² tradici české duchovní písně a pozici kázání jakožto „nejvyšší formy služby Bohu“⁷³

66 Ohledně specifčnosti knihtiskařského provozu v českých zemích Petr Voit i s odkazem na své předchozí výzkumy konstatuje: „V Čechách a na Moravě bylo však celospolečenské působení knihtisku již v počátcích umenšeno a postupem času dokonce destabilizováno. Slabost plynula z technického i personálního vybavení tiskáren, které ve snaze podnikat co nejlevněji pasívně kopírovaly pomalý růst čtenářské obce, a paradoxně ho tak upevňovaly. Nepevnost byla vyvolána náboženskými prioritami země. Služba určité konfesi se v tiskárnách totiž kompenzovala ztenčením, ba demonstrativně odmítnutým zájmem o další životní témata. S řemeslem se už během druhé poloviny 15. století identifikovaly dvě konfesijní složky, katolíci a utrakvisté, a každá na něj vyvíjela tlak po svém, nikdy ovšem v takové šíři, jakou zaznamenáváme u západních prvotiskařů, orientovaných k jediné (katolické) konfesi.“ Tamtéž, s. 93.

67 Srov. tamtéž, s. 94–100.

68 Srov. Petr VOIT, *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. II. Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa 1498–1547*, Praha 2017, s. 35–36, 52, 508–513.

69 Srov. TÝŽ, *Konfesionalita*, s. 103–105. Autor používá knihovědnou terminologii, která se liší od teologické a poněkud zamlžuje rozdíl mezi liturgickou knihou používanou přímo pro slavení a ostatními typy liturgické literatury. Označení liturgika, liturgická příručka a liturgická literatura se používají nejednoznačně, např. na s. 118 je takto breviář označen za „liturgickou příručku“. Ke staršímu období viz též Martin NODL, *Mezi laickou a učeneckou zbožností. Katechetické příručky pro faráře v českém a slezském prostředí pozdního středověku*, in: L. Bobková — J. Konvičná (edd.), *Korunní země*, s. 176–191.

70 Srov. Pavel FILIPI, *Evangelická liturgika*, Praha 2011, s. 58–59, 192.

71 Viz Tabita LANDOVÁ, *Liturgie Jednoty bratrské (1457–1620)*, Červený Kostelec 2014; Jiří JUST, *Bratrské agendy k večeři Páně*, in: David Holeton — Jiří Just — Ota Halama, *Coena Dominica Bohemica. Studijní texty UK ETF v Praze*, Praha 2006, s. 39–132; Ota HALAMA, *Utrakvistické agendy k večeři Páně*, in: tamtéž, s. 133–314.

72 Tento požadavek se Tridenteskému koncilu „nezdál prospěšným“. Srov. Tridenteský koncil, 22. zasedání, jež je šestým za papeže Pia IV., konané 17. dne měsíce září 1562, Učení o mešní oběti, hlava 8, in: I. A. HRDINA (ed.), *Dokumenty*, s. 167. Viz též pozn. č. 37.

73 Srov. Olivier MARIN, *The Early Bohemian Reform*, in: Michael van Dussen — Pavel Soukup (edd.), *A Companion to the Hussites*, Boston 2020, s. 25–62, zde s. 41. Přehledně k liturgické praxi viz David R. HOLETON — Pavel KOLÁŘ — Eliška BAŤOVÁ, *Liturgy, Sacramental Theology, and Music*, in: tamtéž, s. 331–368. Viz též David Ralph HOLETON, *Litur-*

v české protoreformaci lze *mutatis mutandis* předpokládat, že očekávatelné poučení laických křesťanů mohlo probíhat obdobnou formou. Ostatně: v mentálních vzorcích utrakvismu nebyla zakódována snaha o vytvoření autonomního společenství, úzké propojení s katolicismem dokazuje nejen prolínání knižní kultury, ale rovněž kupříkladu nevytvoření vlastního stylu sakrálního stavitelství na rozdíl od radikálnější jednoty bratrské.⁷⁴

* * *

Jak upozorňuje spisovatel a překladatel Alberto Manguel, škála reglementací kulturní praktiky nazývané čtení je značně široká: „Autoritativní čtenáři, kteří brání jiným, aby se učili číst; fanatičtí čtenáři, kteří rozhodují o tom, co se může číst a co ne; stoučtí čtenáři, kteří odmítají číst pro potěšení a vyžadují pouze převypravování faktů, jež sami považují za pravdivé — to všechno jsou pokusy omezit rozsáhlé a rozličné schopnosti čtenáře. Avšak cenzori mohou používat i jiné způsoby, ke kterým nepotřebují oheň a soudní dvory. Mohou reinterpretovat knihy tak, aby je mohli používat jen oni sami, v zájmu ospravedlnění svých absolutistických práv.“⁷⁵ V raném novověku, přílehlavě označovaném za éru konfesionalizace, značně narostla tištěná produkce s náboženským obsahem, která měla výrazně konfrontační náboj. Ve zjitřené atmosféře Evropy vyrovnávající se s nástupem reformace texty představovaly a podporovaly stanoviska jedné konfese, a naopak polemizovaly, bagatelizovaly nebo karikovaly pozice konfese druhé, a to skutečně v masovém měřítku.

Přímo z potřeb konfesionalizace a vehementní snahy autorů přesvědčit čtenáře anebo posluchače (utvrdit je ve stávající tradici či přimět ke konverzi) vznikl celý komplex náboženské literatury raného novověku — doslova záplava polemických spisů, kázání, katechismů, překladů bible, kancionálů a různých dalších příruček, umožněná knihtiskem. Dobová produkce náboženské literatury ukazuje na zásadní posun v církevních dějinách. V prostředí konfesijně definovaných států a vzájemně se ostře vymezujícího katolicismu a protestantismu se důraz posunul od vnějšího či oficializovaného vyznávání víry (kréda, konfese) k poučenému vědomí o vlastní tradici, jejím původu, nauce a symbolice. Náboženská literatura, opravdu vložená do rukou lidu, tak ještě více získala identitotvorný rozměr a přispívala nejen ke konfesijní nenávisti, ale také ke stabilitě a vnitřní soudržnosti komunit i útěše emigrantů a fungovala jako nástroj nenásilné (byť ve formulacích značně tvrdé) podpory konverze.

gický život české reformace, in: Kateřina Horníčková — Michal Šroněk — Milena Bartlová (edd.), *Umění české reformace (1380–1620)*, Praha 2010, s. 219–233. Pražská synoda roku 1605 oficiálně povolila zpěv duchovních písní při mešní liturgii s ohledem na utrakvisty. Srov. Jiří SEHNAL — Jiří VYSLOUŽIL, *Dějiny hudby na Moravě*, Brno 2001, s. 50.

74 Srov. Pavel VLČEK, *Renesanční kostely*, in: K. Horníčková — M. Šroněk — M. Bartlová (edd.), *Umění*, s. 219–233; T. LANDOVÁ, *Liturgie*, s. 101–106. Obecně k prostředkům vizuální kultury viz Milena BARTLOVÁ, *Skutečná přítomnost. Středověký obraz mezi ikonou a virtuální realitou*, Praha 2012.

75 Alberto MANGUEL, *Dějiny čtení*, Brno 2007, s. 362–363.

Zatímco Tridentský koncil dal ve svých reformních dekretech podněty především pro traktování liturgiky (rubricistiky) v prostředí univerzit a nově zakládaných kněžských seminářů, ve vztahu k laikům doporučil výklady o mešní liturgii v rámci kázání. Raně novověká konfesionalizace v podobě katolické konfesionalizace českých zemí ale dala v bohemikálním kontextu vzniknout novému literárnímu žánru, liturgickým příručkám určeným laikům katolickým křesťanům. Pomocí nich se měli srozumitelným způsobem, často v katechismové formě otázek a odpovědí, seznámit s katolickou naukou, vzdělat se v liturgii po způsobu učebnice a také slavení (především mše svaté) lépe chápat a intenzivněji prožívat. Produkce byla zřejmě širší, ale čtyři dostupné a v této stati komentované publikace poskytují vhled do soudobého traktování liturgické vědy ve zjednodušené podobě a v přímé konfrontaci s konkurenčním protestantským pojetím. Liturgiku typicky napsal kněz působící v běžné pastorační praxi a zasadil ji do širšího rámce věroučného výkladu a spirituálních podnětů.

Vývoj české laické katolické liturgiky koreluje s konfesijními změnami v zemích Koruny české. Rozhodně proto není náhodné, že se liturgiky vložené do rukou laiků a psané v českém jazyce objevily v době katolické konfesionalizace 17. století, na čas vymizely v souvislosti s nástupem katolického osvícenství a znovu se s ještě větší intenzitou na knižní trh vrátili v éře druhé konfesionalizace 19. století, přičemž přetrvaly dále do 20. století. Teprve konfesionalizace totiž přinesla skutečnou konkurenci institucí organizované religiozity, které se hlásily ke křesťanství, hovořily o spásě a považovaly se za *ecclesia vera*. Právě do první konfesionalizační vlny, do časů reformace a katolické reformy, náleží zrození české katolické liturgiky pro laiky. V době vystoupení české protoreformace a následně v království dvojího lidu tak silně pocíťovaná potřeba neexistovala nejen kvůli dlouhodobému kulturnímu prolínání (umírněných) utrakvistů a katolíků, ale také vzhledem k mentálním vzorcům utrakvismu včetně mimořádné pozice kázání a jeho snaze zůstat součástí latinské církve. Až narušení jednoty *Europa christiana*, snaha o jednoznačnou argumentaci a vědomí konkurence („boj o duše“) vedly katolické autory k sepsání liturgik. Nejprve v konfrontaci s nabídkou protestantskou a o jedno a půl století později v konfrontaci s modernitou a v souvislosti s liturgickým hnutím.⁷⁶

RÉSUMÉ:

When preparing future priests, the Roman Catholic Church had been continuously paying attention to education in the celebration of the liturgy. In this respect, the lay faithful had been somewhat ignored. In the 17th century, however, a new literary genre appeared in the Lands of the Bohemian Crown: books written in Czech and intended to educate lay Catholic Christians in various areas of religious life, including liturgy. This is the beginning of the lay line of Czech Catholic liturgics, which would later reappear in the 19th century. The manuals were intended to comprehensibly instruct the reader about, among others, liturgical practice, sacred space and the meaning of symbolic action. Alongside printed catechisms, sermons, polemical writings and caricatures, these books thus formed a part of a broad stream of confessionalisation in the religious literature of the early modern

⁷⁶ Ve vztahu k tématům historiografickým (sekularizace, rechristianizace, spiritualizace, odkouzlení světa a racionalizace) a teologickým (*sensus fidei fidelis*, *sensus fidei fidelium*) viz M. SKLENÁŘ, *Kontexty*.

period (in the Czech environment they were part of the “Catholic confessionalisation” taking place from the second third of the 17th century onwards), which sought to consolidate the faithful in their particular denomination and to justify conversion. For this reason, the manuals were very confrontational in their tone. The paper presents the first Czech liturgical manuals: the work of Jan Peit Hostounský, the anonymous manual entitled *Sloupek mešní* [The Small Column of the Mass], the work of the convert Jindřich Ondřej Hoffman and the priest Václav Pankrác Vychaeus. It places these texts in a broader historical and theological context (confessionalization, book printing, catechism, the concept of the Church and the formulation of ecclesiological models as well as Bible translations, a theme particularly relevant for Bohemia). Liturgical manuals became one of the manifestations of the two confessionalizations: the early modern one in the 17th century and, after a while, the second one in the 19th century. In both cases, these manuals were intended to provide instruction and promote the denominational identity of the target audience.

PhDr. ThLic. Michal Sklenář, Ph.D. et Ph.D., je vědeckým pracovníkem Ústavu pro studium totalitních režimů. Zabývá se dějinami římskokatolické církve v Československu ve druhé polovině 20. století, v rámci katolické teologie se zaměřuje na liturgiku a její dějiny v českém prostředí; věnuje se také církevní heraldice (michal.sklenar@ustrcr.cz).

